

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΚΘ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

16-18 Μαΐου 2008

&

ΚΗ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

(Μέρος Β΄)

25-27 Μαΐου 2007

Π ρ α κ τ ι κ ά

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

Αντώνης Κλάψης

*Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις:
οι συνομιλίες Βενιζέλου – Μαρίνκοβιτς (Δεκέμβριος 1930)*

Έχοντας παραμείνει για πολλούς αιώνες κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, η Μακεδονία αποτελούσε μία από τις πλέον ετερογενείς εθνολογικά σουλτανικές επαρχίες των Βαλκανίων. Η συνύπαρξη ποικίλων θρησκειών και γλωσσών, σε συνδυασμό με τη ρευστότητα της εθνικής συνείδησης σημαντικής μερίδας των κατοίκων της περιοχής, συνέθεταν ένα πολύπλοκο πληθυσμιακό αμάλγαμα, το οποίο υπέθαλπε τον ανταγωνισμό των βαλκανικών κρατών στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με έπαθλο –διόλου ευκαταφρόνητο από κάθε άποψη– την εμπέδωση της επιρροής τους στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας από τον Όλυμπο και το Αιγαίο Πέλαγος στο νότο έως τα βουνά του Σαρ, της Ρίλας και της Ροδόπης στο βορρά, και από τις λίμνες των Πρεσπών και της Οχρίδας στα δυτικά έως τις εκβολές του ποταμού Νέστου στα ανατολικά. Η μεσολάβηση του Μακεδονικού Αγώνα είχε φέρει δυναμικά στην επιφάνεια τη διάσταση απόψεων μεταξύ των τριών κυριότερων ενδιαφερόμενων –Ελλήνων, Βούλγαρων και Σέρβων– σχετικά με τη μελλοντική τύχη της Μακεδονίας¹. Παρά, εξάλλου, την πρόσκαιρη σύμπραξη κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, η ασυμφωνία σχετικά με τη διανομή των μακεδονικών εδαφών έμελλε να αποτελέσει την κυριότερη αιτία διάσπασης της –ούτως ή άλλως εύθραυστης– διαβαλκανικής συνεργασίας, οδηγώντας στην έκρηξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου.

Οι εντυπωσιακές νίκες των ελληνικών όπλων κατά τη διάρκεια των δύο Βαλκανικών Πολέμων επέτρεψαν την ενσωμάτωση στην Ελλάδα του μεγαλύτερου τμήματος της ιστορικής Μακεδονίας –από τον Όλυμπο έως το όρος Μπέλες και από τις Πρέσπες έως το Πόρτο Λάγος–, προσπορίζοντας έτσι στην Αθήνα –ιδίως μέσω της εξασφάλισης των λιμανιών της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας– σημαντικά γεωπολιτικά οφέλη. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η πρόσκτηση των εκτεταμένων μακεδονικών εδαφών συνεπαγόταν την συμπερίληψη εντός των ορίων της –εξαιρετικά διευρυμένης πλέον– ελληνικής επικράτειας συμπαγών μειονοτικών πληθυσμών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν και οι σλαβόφωνοι που κατοικούσαν στην εν λόγω περιοχή². Σε

1 Για την ελληνική συμμετοχή στις εν λόγω διεργασίες στην περιοχή της Μακεδονίας βλ. διεξοδικότερα Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia, 1897-1913* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1966).

2 Εξυπακούεται ότι στην κατηγορία των μειονοτικών σλαβόφωνων της δυτικής Μακεδονίας που αποτελούν αντικείμενο ενδιαφέροντος του παρόντος κειμένου συμπεριλαμβάνονται μόνο όσα άτομα δεν διέθεταν ελληνική εθνική συνείδηση και όχι εκείνοι, οι οποίοι μολονότι μιλούσαν το σλάβικο ιδίωμα, αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες.

αυτό το πλαίσιο, η υπογραφή στις 27 Νοεμβρίου 1919 της Σύμβασης του Νεϊγύ για την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων³ συνέτεινε στη μερική άμβλυνση του προβλήματος, καθώς ένας σημαντικός αριθμός σλαβόφωνων μετακινήθηκε προς τη Βουλγαρία⁴, όχι όμως και στην πλήρη εξάλειψή του από τη στιγμή που δεκάδες χιλιάδες μειονοτικοί επέλεξαν να παραμείνουν στις εστίες τους⁵.

Οι εναπομείναντες σλαβόφωνοι της ελληνικής Μακεδονίας έμελλε έκτοτε να αποτελέσουν αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία⁶, καθώς Σόφια και Βελιγράδι έριζαν για την εθνική καταγωγή των εν λόγω πληθυσμών, επιδιώκοντας την καταγραφή τους –για προφανείς λόγους άσκησης της εξωτερικής τους πολιτικής– ως βουλγαρική και σερβική μειονότητα, αντίστοιχα. Σημείο καμπής σε αυτή τη διεκυστίνδα αποτέλεσε η συνομολόγηση στις 29 Σεπτεμβρίου 1924 του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ, το οποίο φιλοδοξούσε να επιλύσει τα μειονοτικά προβλήματα που είχαν αναφύει ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της Σύμβασης του Νεϊγύ: επιδιώκοντας να κατευνάσει τις αντιδράσεις της Σόφιας, η Αθήνα ουσιαστικά αποδεχόταν το χαρακτηρισμό του συνόλου των σλαβόφωνων ως βουλγαρική μειονότητα, με άμεση παρεπόμενη συνέπεια τη δυσарέσκεια του Βελιγραδίου και την όξυνση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων⁷.

Παραδοσιακά ευαίσθητη απέναντι στα μειονοτικά ζητήματα, η γιουγκοσλαβική πλευρά δεν έκρυβε την ανησυχία της για τη σύναψη του Πρωτοκόλλου. Η αποτυχία της Αθήνας να διασκεδάσει τις εντυπώσεις αποτυπωνόταν με τον πλέον εύγλωττο τρόπο στην πρόταση του Βελιγραδίου για τη συνομολόγηση ειδικής ελληνογιουγκοσλαβικής Συμφωνίας, μέσω της οποίας οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της ελληνικής

3 Για τη Σύμβαση αυτή και την εφαρμογή της στην πράξη βλ. Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), σσ. 27-331.

4 Με βάση τους υπολογισμούς της Μικτής Επιτροπής που επέβλεπε την εφαρμογή της Σύμβασης του Νεϊγύ, περίπου 92.000 άτομα μετακινήθηκαν από την Ελλάδα προς τη Βουλγαρία· βλ. Ladas, *ό.π.*, σσ. 122-123.

5 Σύμφωνα με την επίσημη ελληνική απογραφή του 1930, περίπου 82.000 άτομα δήλωναν ως μητρική τους γλώσσα τη «μακεδονοσλαβική»· βλ. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece* (London: Hurst, 2002), σ. 131.

6 Σημειώνεται ότι σε όλο το παρόν κείμενο χρησιμοποιείται –χάριν ευκολίας, κυρίως του αναγνώστη– ο όρος Γιουγκοσλαβία και τα παράγωγά του (π.χ. γιουγκοσλαβικός κ.ο.κ.), αν και αυτός καθιερώθηκε επίσημα μόλις το 1929, αντικαθιστώντας το από τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι τότε επίσημο όνομα της χώρας, Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων.

7 Για το Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφώφ βλ. διεξοδικότερα Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφώφ (1924-1925)* (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1986).

Μακεδονίας που κατοικούσαν κοντά στα σύνορα με τη Γιουγκοσλαβία θα αναγνωρίζονταν ως σερβική μειονότητα⁸. Εκδηλώνοντας, εξάλλου, έμπρακτα τη δυσανεξία της και επιδιώκοντας προφανώς να ασκήσει περαιτέρω πίεση στην Ελλάδα προκειμένου να μην στέρξει στην εφαρμογή του Πρωτοκόλλου, η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση προχώρησε στις 14 Νοεμβρίου 1924 στην καταγγελία της ελληνοσερβικής Συνθήκης Συμμαχίας του 1913.

Η εμμονή του Βελιγραδίου στο ζήτημα του εθνικού χαρακτηρισμού της σλαβόφωνης μειονότητας δεν ήταν ασφαλώς άσχετη με τους γενικότερους προσανατολισμούς της γιουγκοσλαβικής πολιτικής ως προς τη μεταπολεμική ισορροπία των δυνάμεων στα Βαλκάνια. Πιστή στο δόγμα του απαραβίαστου των συνόρων στο χώρο της Μακεδονίας –επιλογή που ασφαλώς έβρισκε σύμφωνη και την Ελλάδα–, η Γιουγκοσλαβία αντιμετώπιζε με καχυποψία τους αναθεωρητικούς προσανατολισμούς της Βουλγαρίας, η οποία χρησιμοποιώντας ως όχημα τα μειονοτικά ζητήματα, επιχειρούσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις μελλοντικής αμφισβήτησης του εδαφικού status quo με απρόβλεπτες συνέπειες για τη σταθερότητα στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Από αυτήν την άποψη, επομένως, η συνομολόγηση του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ έμοιαζε να αποτελεί στα μάτια των Γιουγκοσλάβων ιθυνόντων το πρώτο βήμα για την εφαρμογή στην πράξη των σχεδίων της Σόφιας⁹.

Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η ανακίνηση του θέματος των σλαβόφωνων που κατοικούσαν στη βόρειο Ελλάδα, σε συνδυασμό με τη διεύρυνση των γιουγκοσλαβικών απαιτήσεων σε μία σειρά από εξαιρετικά ευαίσθητα ζητήματα, όπως εκείνα της ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και της αναγνώρισης του γιουγκοσλαβι-

8 Στο ίδιο, σσ. 90-94.

9 Στις 30 Οκτωβρίου 1924, δύο εβδομάδες δηλαδή πριν την ανακοίνωση της καταγγελίας της ελληνοσερβικής Συνθήκης Συμμαχίας, ο Γιουγκοσλάβος υπουργός Εξωτερικών Βόιτσλαβ Μαρίνκοβιτς διατύπωνε –απευθυνόμενος στον Έλληνα πρεσβευτή στο Βελιγράδι Μιχαήλ Τσαμαδό– με σαφήνεια τις απόψεις της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης σχετικά με το καίριο ζήτημα των σλαβόφωνων μειονοτήτων που κατοικούσαν στα μακεδονικά εδάφη: «Δεν θέλουμε και δεν είναι δυνατόν να θέλουμε να υπερασπίσωμεν την σερβικήν Μακεδονίαν διά των όπλων μόνον. Είναι δι' ημάς απαραίτητον να μη δύναται οιοσδήποτε τρίτος να διαμφισβήτηση την σερβικότητα αυτής· διά τούτο το δόγμα του σερβικού χαρακτήρα της Μακεδονίας είναι η βάση της πολιτικής ημών. Δεν είναι δυνατόν να παραδεχθώμεν ότι μέχρι μεν της μεθορίου γραμμής οι Σλαύοι είναι Σέρβοι και πέραν αυτής είναι Βούλγαροι. Αναγνωρίζοντες ότι οι Σλαύοι των Βοδενών [Έδεσσας] και της Φλωρίνης είναι Βούλγαροι κρημνίζομεν την βάση της πολιτικής μας εν σχέσει προς την σερβικήν Μακεδονίαν. Είναι τούτο η βάση της πολιτικής μας, και αν η Ελλάς δεν θελήση να μας βοηθήση εις τούτο θ' αναγκασθώμεν μετά λύπης να μεταβάλωμεν την βάση ταύτην και να επιζητήσωμεν διά συνεννοήσεως μετά της Βουλγαρίας το ποθούμενον, διαιρούντες την ελληνικήν Μακεδονίαν εις σφαίρας επιρροής»· βλ. Παναγιώτης Ν. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)* (Αθήναι: Σαλίβερος, 1948), σ. 28.

κού ελέγχου στη σιδηροδρομική γραμμή Γευγελής – Θεσσαλονίκης, επιβεβαίωνε τη διάθεση του Βελιγραδίου να ασκεί ηγεμονικό ρόλο όχι μόνο στις σχέσεις του με την Αθήνα¹⁰, αλλά και γενικότερα στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση υπό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο μεθόδευσε την ανάκληση της υπογραφής της Ελλάδας από το Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφώφ, το οποίο κατά συνέπεια πριν ακόμα εφαρμοστεί έπαψε να ισχύει, το Βελιγράδι επέμεινε ως προς την ανάγκη σύναψης ειδικής ελληνογιουγκοσλαβικής Συμφωνίας για την προστασία της σλαβόφωνης μειονότητας που κατοικούσε στην ελληνική επικράτεια. Σε αυτό το πλαίσιο, η άρνηση της ελληνικής πλευράς να ενδώσει στις γιουγκοσλαβικές πιέσεις¹¹ οδήγησε την 1^η Ιουνίου 1925 σε ναυάγιο τις διμερείς συνομιλίες που είχαν αρχίσει ήδη από το Φεβρουάριο του ίδιου έτους με σκοπό τη σύναψη νέας Συνθήκης Συμμαχίας, διευρύνοντας έτσι το χάσμα ανάμεσα στις δύο πλευρές¹².

Η αποτυχία εξεύρεσης μίας λύσης στο γόρδιο δεσμό επιδείνωσε περαιτέρω τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, οι οποίες διέρχονταν πλέον από περίοδο ψυχρότητας. Η εκ νέου εντατικοποίηση των διμερών συνομιλιών θα καταστεί δυνατή μόνο μετά την εγκαθίδρυση στην Ελλάδα του δικτατορικού καθεστώτος του στρατηγού Θεόδωρου Πάγκαλου. Η διπλωματική κινητικότητα θα επιταθεί στις αρχές του 1926, όταν το Βελιγράδι θα καταθέσει συγκεκριμένες προτάσεις προς την Αθήνα, οι οποίες δεν ήταν άσχετες προς τις γενικότερες συζητήσεις σχετικά με τη δυνατότητα συνομιλότητας ενός Βαλκανικού Συμφώνου εγγύησης των συνόρων κατά το πρότυπο του πρόσφατου Συμφώνου του Λοκάρνο, με τη συμμετοχή του συνόλου των κρατών της χερσονήσου του Αίμου¹³. Έκδηλα αμήχανος απέναντι στις γιουγκοσλαβικές πρωτο-

10 Για την τάση αυτή του Βελιγραδίου βλ. ενδεικτικά *Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο)* [στο εξής *A.A.M.*], *φάκ. 1 (υποφάκ. 1.1)*, Πολίτης προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Παρίσι, 15 Δεκεμβρίου 1924.

11 Ο αυτοεξόριστος στο Παρίσι Ελευθέριος Βενιζέλος, με τον οποίο ο Έλληνας πρωθυπουργός, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, διατηρούσε στενότερη επαφή και συνεργασία, τουλάχιστον σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, εξηγούσε με σαφήνεια τους λόγους για τους οποίους η Ελλάδα δεν μπορούσε να προβεί στις παραχωρήσεις που ζητούσε το Βελιγράδι σχετικά με τη σλαβόφωνη μειονότητα: «Και επί μιν του ζητήματος των σλαβοφώνων», υποστήριζε ο Βενιζέλος, «πρέπει απεριφράστως να δηλωθή ότι η κοινή εν Ελλάδι γνώμη δεν θα ηνείχετο τίποτε το οποίον θα έβαινε πέραν της συνθήκης περί προστασίας των μειοψηφειών, ή το οποίον θα ήνοιγε την οδόν επεμβάσεως έστω και συμμαχικού κράτους εις τα εσωτερικά μας πράγματα» βλ. *Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη)* [στο εξής *A.E.B.*], 173/φάκ. 272, Βενιζέλος προς [Μιχαλακόπουλο] (επιστολή), Παρίσι, 28 Μαΐου 1925.

12 Για τις εν λόγω διαπραγματεύσεις βλ. αναλυτικότερα Τούντα-Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες ...*, σσ. 145-156.

13 Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, τόμος Γ' (Αθήνα: Πάπυρος, 1978), σσ. 119-120. Για τις συζητήσεις σχετικά με το ενδεχόμενο σύναψης ενός Βαλκανικού Συμφώνου βλ. διεξο-

βουλίες, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών Λουκάς Κανακάρης Ρούφος ζητούσε από τον αυτοεξόριστο στο Παρίσι Ελευθέριο Βενιζέλο συμβουλές σχετικά με το χειρισμό του ζητήματος των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων¹⁴.

Ο Βενιζέλος, συνεπής προς τις θέσεις που και στο παρελθόν είχε διατυπώσει, υποστήριζε ότι τυχόν υποχώρηση της Ελλάδας στο ζήτημα της σλαβόφωνης μειονότητας, θα ήταν επιζήμια για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. «Λόγος της τοιαύτης αντιλήψεώς μου», διευκρίνιζε ο πολύπειρος πολιτικός, «δεν είναι θεωρητικός προς την κυριαρχία του κράτους, διότι πάσα σχεδόν διεθνής σύμβασις περιέχει περιορισμούς της κυριαρχίας ταύτης εν τω συμφέροντι των συμβαλλομένων κρατών, αλλά διότι είμαι ακραδάντως πεπεισμένος ότι η υποχώρησις ημών επί του σημείου τούτου, ανοίγουσα την οδόν της Σερβικής επεμβάσεως εις τα εσωτερικά μας πράγματα, θα καταστήση αδυνάτους τας ομαλὰς σχέσεις των δύο κρατών και θα [τας] φέρη εις το απροχώρητον». Με αυτά τα δεδομένα υπ' όψιν, ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι ως προς το θέμα της μειονότητας, η Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να αναγνωρίσει δικαίωμα παρέμβασης σε κανέναν άλλον, παρά μόνο στην Κοινωνία των Εθνών, έναντι της οποίας ήταν και διεθνώς δεσμευμένη¹⁵.

Ο Βενιζέλος, εξάλλου, παρότι όπως διευκρίνιζε εξακολουθούσε να θεωρεί τη συνεργασία με τη Γιουγκοσλαβία ως τη βάση της βαλκανικής πολιτικής της Ελλάδας, δήλωνε αντίθετος στην ιδέα της ανανέωσης της ελληνογιουγκοσλαβικής συμμαχίας, εάν αυτή δεν πραγματοποιούνταν «εν πλήρει ισοτιμία των δύο μερών». «Εφόσον βάσις της μετά της Σερβίας συνεννοήσεως», τόνιζε ο Κρητικός πολιτικός, «διά συνομολογήσεως νέας συμμαχίας, ή του Βαλκανικού συμφώνου, θα ήτο η αναγνώρισις της Σερβικής αντιλήψεως ότι προς την εξασφάλισιν της ακεραιότητός μας υπό της Σερβίας, πρέπει να λάβωμεν υποδεή θέσιν προστατευομένου απέναντι αυτής, η τοιαύτη συνεννόησις θ' απετέλει την ασφαλή απαρχήν της βαθμιαίας υποδουλώσεως της Ελλάδος απέναντι της Σερβίας. [...] Η Σερβία είναι προφανές ότι σήμερον ζητεί να εξαγοράσωμεν την προστασίαν της διά της αναγνώρισεως των περί μειοψηφιών και σιδηροδρόμου αξιώσεών της, αι οποίαι καταπατούν την ανεξαρτησίαν μας. Το καθήκον μας είναι να δηλώσωμεν εις την Σερβίαν ότι υπό τοιούτους όρους προτιμώμεν την μη ανανέωσιν της συμμαχίας [...]»¹⁶.

δικότερα Μιράντα Σταυρινού, *Το Βαλκανικό Σύμφωνο Ασφαλείας και η Ελλάδα, 1925-1926. Μια ελληνική πρωτοβουλία για την ειρήνη* (Αθήνα: Ελληνική Επιτροπή Σπουδών ΝΑ. Ευρώπης – Κέντρο Σπουδών ΝΑ. Ευρώπης, 1993).

14 A.E.B., 173/φάκ. 327, Τσουδερός προς [Βενιζέλο] (επιστολή), [Αθήνα], 18 Ιανουαρίου 1926.

15 A.E.B., 173/φάκ. 272, Βενιζέλος, [Εκθεση χωρίς τίτλο σχετικά με την πιθανή σύναψη Βαλκανικού Συμφώνου], [Παρίσι (:)], 20-30 Ιανουαρίου 1926.

16 A.E.B., 173/φάκ. 272, Βενιζέλος προς Τσουδερό (επιστολή), [Παρίσι (:)], 23 Ιανουαρίου 1926.

Αποδεχόμενος άμεσα τις εισηγήσεις του Βενιζέλου, ο Ρούφος ξεκαθάριζε ότι το ζήτημα της σλαβόφωνης μειονότητας δεν ήταν δυνατόν να αποτελέσει αντικείμενο ελληνογιουγκοσλαβικών συζητήσεων, αφού η Ελλάδα ήταν υπόλογη ως προς το συγκεκριμένο θέμα μόνο απέναντι στην Κοινωνία των Εθνών¹⁷. Η συνετή, ωστόσο, αντιμετώπιση των ελληνογιουγκοσλαβικών εκκρεμοτήτων από το παγκαλικό καθεστώς δεν θα διαρκούσε για πολύ. Η νέα τροπή των διμερών συνομιλιών οφειλόταν στους αναθεωρητικούς προσανατολισμούς του Έλληνα δικτάτορα, ο οποίος δεν είχε ποτέ παραιτηθεί από τα όνειρά του για ανατροπή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης και ανακατάληψη τουλάχιστον της Ανατολικής Θράκης. Η προσπάθειά του να εξασφαλίσει τα απαραίτητα διεθνή ερείσματα για την πραγματοποίηση των νεομεγαλοϊδεατικών του οραμάτων, θα τον στρέψει, ιδίως μετά την απογοήτευση που θα δοκιμάσει από την Ιταλία τον Μάρτιο του 1926¹⁸, προς την κατεύθυνση του Βελιγραδίου, η αποκατάσταση των συμμαχικών δεσμών με το οποίο αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ευόδωση των σχεδίων του Πάγκαλου σχετικά με την ανάληψη στρατιωτικής δράσης εναντίον της Τουρκίας¹⁹.

Η υπογραφή των ελληνογιουγκοσλαβικών Συμφωνιών στην Αθήνα στις 17 Αυγούστου 1926 από τον Ρούφο και τον Γιουγκοσλάβο πρεσβευτή στην ελληνική πρωτεύουσα Πάντα Γαβρήλοβιτς, ολοκλήρωσε και τυπικά τις διαπραγματεύσεις που είχε εγκαινιάσει το παγκαλικό καθεστώς, επιβεβαιώνοντας με τον πλέον εμφαντικό τρόπο τις ανησυχίες που είχαν εκφραστεί για το περιεχόμενό τους. Βάσει των Συμφωνιών αυτών²⁰, η Ελλάδα, με αντάλλαγμα τη συνομολόγηση διμερούς Συνθήκης Φιλίας τριετούς μόλις διάρκειας, αποδεχόταν ουσιαστικά όλες τις απαιτήσεις της Γιουγκοσλαβίας σε μία σειρά από ιδιαίτερα ευαίσθητα ζητήματα, μεταξύ των οποίων και το χαρακτηρισμό όλων των σλαβόφωνων κατοίκων της ελληνικής Μακεδονίας ως σερβική μειονότητα.

Ομοίως *A.E.B.*, 173/φάκ. 327.

17 *A.E.B.*, 173/φάκ. 327, Αγνίδης προς [Βενιζέλο] (επιστολή), Αθήνα, 3 Φεβρουαρίου 1926.

18 Βλ. Αθανάσιος Βερέμης, «Η δικτατορία του Πάγκαλου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), σσ. 293-294.

19 Ο Περικλής Αργυρόπουλος, υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Κονδύλη που διαδέχτηκε τη δικτατορική κυβέρνηση του Πάγκαλου, σημείωνε χαρακτηριστικά ότι ένας από τους λόγους που ο τελευταίος επιδίωξε τη σύναψη των ελληνογιουγκοσλαβικών Συμφωνιών το καλοκαίρι του 1926 ήταν η εξασφάλιση «[...] της εκ μέρους των Σέρβων ανοχής πολεμικών αυτού σχεδίων»· βλ. *A.E.B.*, 173/φάκ. 49, Αργυρόπουλος, [Υπόμνημα χωρίς τίτλο αναφορικά με τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις], Αθήνα, Φεβρουάριος 1927. Γενικότερα για την εξωτερική πολιτική του Θεόδωρου Πάγκαλου βλ. Harry J. Psomiades, «The diplomacy of Theodoros Pangalos (1925-1926)», *Balkan Studies*, 13 (1972), σσ. 3-26. Πρβλ. Βερέμης, *ό.π.*, σσ. 290-296.

20 Βλ. τα πλήρη κείμενα των εν λόγω Συμφωνιών στο *A.E.B.*, 173/φάκ. 48.

Η καθολική κατακραυγή της ελληνικής κοινής γνώμης ενάντια στις παγκαλικές Συμφωνίες, όπως έμειναν έκτοτε ευρύτερα γνωστές, την οποία δεν μπορούσαν να μεταστρέψουν τα ευμενή σχόλια του διεθνούς Τύπου²¹, επιτάχυνε τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας, οδηγώντας στην ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος²², με άμεση συνακόλουθη συνέπεια την αναστολή εφαρμογής των συμπεφωνημένων. Σε αυτό το πλαίσιο, ακόμα και οι προσπάθειες της οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας τον Δεκέμβριο του 1926 να επιτύχει την εξομάλυνση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων έμελλε να καταλήξουν σε πλήρη αποτυχία, καθώς το Βελιγράδι δεν εμφανιζόταν πρόθυμο να αποδεχθεί τη λύση της πλήρους αντικατάστασης των παγκαλικών Συμφωνιών, οι οποίες τελικά απορρίφθηκαν ομόφωνα από την ελληνική Βουλή στις 25 Αυγούστου 1927²³.

Η αδυναμία κατάληξης σε έναν έντιμο συμβιβασμό ανέστειλε και πάλι τη διαδικασία εξομάλυνσης των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, συντηρώντας τις ελληνικές ανησυχίες σχετικά με τους πιθανούς κινδύνους που συνεπαγόταν η τυχόν αναμόχλευση των μειονοτικών ζητημάτων²⁴. Η στασιμότητα όμως πολύ σύντομα θα

21 A.E.B., 173/φάκ. 49, Αργυρόπουλος, [Υπόμνημα χωρίς τίτλο αναφορικά με τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις], Αθήνα, Φεβρουάριος 1927. Βλ. επίσης *Εμπρός*, 19 και 20 Αυγούστου 1926, καθώς και *Ελεύθερον Βήμα*, 20 και 22 Αυγούστου 1926. Πρβλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1940)* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1996), σσ. 280-281.

22 Για τις εξελίξεις αυτές βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τόμος Α' (Αθήνα: Κάκτος, 1997), σσ. 327-336.

23 Βλ. *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 91^η*, 25 Αυγούστου 1927, σσ. 962-963. Πρβλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 26 Αυγούστου 1927. Για τις πολύμηνες, αλλά τελικά ατελέςφορες, ελληνογιουγκοσλαβικές διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν της απόφασης της ελληνικής Βουλής να απορρίψει οριστικά τις παγκαλικές Συμφωνίες και οι οποίες αποσκοπούσαν στην εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ Αθήνας και Βελιγραδίου βλ. αναλυτικότερα Αντώνης Κλάψης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1926-1928* (Αθήνα: Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής / Ι. Σιδέρης, 2009), σσ. 99-140.

24 Σαφή εικόνα των ελληνικών ανησυχιών έδινε ο βουλευτής Φλώρινας, κατ' επανάληψη έπαρχος Πτολεμαΐδας (1912-1914, 1917-1918) και επιφανές στέλεχος του Κόμματος των Φιλελευθέρων, Γεώργιος Μόδης. «Ένα εκ των ζωτικών ζητημάτων της χώρας», υπογράμμιζε απευθυνόμενος προς τον Βενιζέλο, «είναι αναμφιβόλως η προσοικειώσις και ψυχική αφομοίωσις των σλαβοφώνων πληθυσμών της Μακεδονίας εφ' όσον η βιαία απομάκρυνσις των δεν κατέστη εφικτή. Η γλωσσική αφομοίωσις εις ην συνήθως περιορίζεται η εξελληνίσις είναι έργον μακρών δεκαετηρίδων αν μη και αιώνων». Ο Μόδης, μάλιστα, σημείωνε πως το πρόβλημα ήταν οξύτερο στους νομούς Πέλλας και Φλώρινας, όπου οι πληθυσμοί αυτοί ήταν «περισσότεροι και συμπαγέστεροι». Προκειμένου λοιπόν να καταστεί αποδοτικότερη η διαδικασία εθνικής αφομοίωσης των σλαβόφωνων, πρότεινε τη λήψη μίας σειράς μέτρων, όπως α) τη στράτευση των αρρένων και την εισαγωγή ορισμένων εξ αυτών στη Σχολή Ευελπίδων, β) την αύξηση των «εθνικών οικοτροφείων» «προσδίδοντες εις τούτον κυρίαν αποστολήν την αφομοίωσιν ξενοφώνων», γ) τη λειτουργία επαγγελματικών σχολών για κορίτσια «ιδίως ραπτικής κεντημάτων εις τας οποίας εννοείται αι μαθήτρια θα διδάσκονται ολίγα γράμματα και θα φρονιματίζονται», δ) τη

αποδεικνυόταν προσωρινή, καθώς η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία το καλοκαίρι του 1928 έδωσε νέα ώθηση στο διάλογο ανάμεσα στην Αθήνα και το Βελιγράδι. Οι επιτυχείς διπλωματικοί χειρισμοί του Κρητικού πολιτικού θα επιτρέψουν τελικά την άρση όλων των εμποδίων, καθιστώντας δυνατή την υπογραφή του ελληνογιουγκοσλαβικού Πρωτοκόλλου της 11^{ης} Οκτωβρίου 1928, το οποίο επιβεβαίωνε την κατ' αρχήν ρύθμιση των διμερών εκκρεμοτήτων, ανοίγοντας έτσι διάπλατα το δρόμο για τη συνομιλία αρχικά των Πρωτοκόλλων της 17^{ης} Μαρτίου 1929²⁵ που διευθετούσαν το θέμα της ελεύθερης ζώνης της Θεσσαλονίκης, και τελικά του Συμφώνου Φιλίας στις 27 Μαρτίου του ίδιου έτους²⁶.

Η ολοκλήρωση της ελληνογιουγκοσλαβικής συνεννόησης συνδυαζόταν με τη σταδιακή υποβάθμιση της σημασίας του ζητήματος της σλαβόφωνης μειονότητας. Αποστασιοποιούμενο από την τακτική που είχε εγκαινιάσει την επαύριο της συνομιλίας του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ, το Βελιγράδι απέφευγε πλέον να θέτει θέμα αναγνώρισης σερβικής μειονότητας στην περιοχή της ελληνικής Μακεδονίας. Έτσι, το θέμα των σλαβόφωνων έτεινε πλέον να εξετάζεται όχι στο στενό πλαίσιο των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, αλλά στο ευρύτερο της διαμόρφωσης των ενδοβαλκανικών ισορροπιών, και ειδικότερα σε συνδυασμό με την ολοένα σαφέστερα εκδηλωνόμενη αναθεωρητική πολιτική της Βουλγαρίας. Τα μειονοτικά ζητήματα, με άλλα λόγια, επανέρχονταν στο διπλωματικό προσκήνιο σε άμεση συνάρτηση με την απόπειρα δημιουργίας ενός ευρύτερου βαλκανικού συνασπισμού δυνάμεων, ο οποίος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αποτελεσματικό ανάχωμα στους ρεβιζιονιστικούς προσανατολισμούς της Σόφιας.

Επιχειρώντας να δώσουν σαφέστερο περιεχόμενο σε αυτές τις διεργασίες, οι οποίες έδειχναν να αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη δυναμική μετά την υπογραφή του

χρησιμοποίηση της Εκκλησίας, ε) την εκεί εγκατάσταση προσφύγων, και στ) τη χρηματοδότηση της γνωστής λαογράφου της εποχής Αγγελικής Χατζημιχάλη, προκειμένου να διεξάγει «[...] μελέτην περί των Μακεδονικών κεντημάτων και ενδυμασιών συγκριτικήν μετά των Βουλγαρικών και Σερβικών τοιούτων δι' ης ν' αποδεικνύεται η στενή των συγγένεια μετά των προϊόντων της ελληνικής λαϊκής τέχνης» βλ. *A.E.B., 173/φάκ. 51*, Μόδης προς Βενιζέλο, [1928 (:)]. Το εν λόγω έγγραφο δεν φέρει χρονολογία, από το περιεχόμενό του, ωστόσο, προκύπτει ότι πιθανότατα συντάχθηκε μετά την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία το καλοκαίρι του 1928.

25 Για τα πλήρη κείμενα των εν λόγω Πρωτοκόλλων βλ. Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, *Ελληνοσερβικά Συμφωνία και Πρωτόκολλα περί Σερβικής Ελευθέρως Ζώνης Θεσσαλονίκης* (Αθήναι: Εθνικών Τυπογραφείων, 1929), σσ. 21-49.

26 Για τη διεύθυνση των σχέσεων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας βλ. αναλυτικότερα Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική Πολιτική (1928-1934)* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1974), σσ. 133-168. Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λοζάννης. Η κρίσιμος καμπή (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1928)* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, 1977), σσ. 119-140.

ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας στις 30 Οκτωβρίου 1930²⁷, ο Βενιζέλος και ο Γιουγκοσλάβος υπουργός Εξωτερικών Βόιτσλαβ Μαρίνκοβιτς έθεσαν επί τάπητος τα μειονοτικά ζητήματα κατά τη διάρκεια συνάντησης που είχαν στην Αθήνα το Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Ο Έλληνας πρωθυπουργός υποστήριζε ότι στην περίπτωση που η Βουλγαρία δεχόταν να αναγνωρίσει ειλικρινά τα υφιστάμενα σύνορα, να διαλύσει το βουλγαρομακεδονικό κομιτάτο και να προσχωρήσει ανεπιφύλακτα σε ένα διαβαλκανικό σύμφωνο διαιτησίας, τότε ενδεχομένως τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη θα μπορούσαν να σκεφθούν ως αντιστάθμισμα το ενδεχόμενο «[...] ευρυτέρας και μάλλον φιλελευθέρως εφαρμογής των περί μειονοτήτων συνθηκών [...]». Ο Μαρίνκοβιτς, ωστόσο, δεν εμφανιζόταν πρόθυμος να ακολουθήσει διαλλακτικότερη πολιτική έναντι της Βουλγαρίας, εξηγώντας ότι οποιαδήποτε τυχόν παραχώρηση σε σχέση με τα μειονοτικά ζητήματα προς όφελος της Σόφιας όχι μόνο δεν θα κατέστειλε, αλλά αντίθετα θα εξέτρεφε περαιτέρω το βουλγαρικό αναθεωρητισμό²⁸.

Η απροθυμία του Βελιγραδίου να επανεξετάσει τη στάση του στο ζήτημα των μειονοτήτων πήγαζε από την παγιωμένη πεποίθηση σχετικά με την οπισθοβουλία της Σόφιας και την αναξιοπιστία των Βούλγαρων πολιτικών ηγετών. Ο Βενιζέλος, ωστόσο, δεν ήταν διατεθειμένος να καταθέσει τόσο εύκολα τα όπλα, αλλά αντίθετα εμφανιζόταν αποφασισμένος να επιχειρήσει να μεταπείσει τον Μαρίνκοβιτς. Ο Έλληνας πρωθυπουργός υποστήριξε ότι τόσο η Ελλάδα όσο και η Γιουγκοσλαβία είχαν κάθε συμφέρον όχι μόνο να εξασφάλιζαν την προστασία, αλλά επιπλέον να παρείχαν περιορισμένης έκτασης δικαιώματα στις βουλγαρίζουσες μειονότητες οι οποίες κατοικούσαν στα εδάφη τους, έτσι ώστε να εξουδετερωνόταν κάθε αντίσταση των εν λόγω πληθυσμών εναντίον των Συνθηκών που είχαν σφραγίσει συμβατικά τη λήξη των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και προσδιόριζαν έκτοτε το εδαφικό καθεστώς στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας. Προχωρώντας, μάλιστα, ένα βήμα παρακάτω, ο Βενιζέλος εξηγούσε ότι ο ίδιος θα ήταν πρόθυμος, εφόσον οι σλαβόφωνοι της Ελλάδας διατύπωναν ανάλογα αιτήματα, να στέρξει στη δημιουργία ορισμένων σχολείων «εις το ίδιον αυτών μακεδονικών σλαυϊκών ιδίωμα και ουχί εις την βουλγαρικήν»²⁹.

27 Για το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας βλ. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930* (Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιπότη, 1982).

28 Βλ. *Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας* [στο εξής *Α.Υ.Ε.*], 1931, Β/69, *Διάφορα θέματα*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεσις. Προς απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου υπάρχει και στο *Α.Υ.Ε., 1930, Α΄ Πολιτική. Αντίγραφα Εκθέσεων και Πολίτη Συνδιασκέψεως Αποπλισμού*.

29 Στο ίδιο.

Οι εισηγήσεις του Βενιζέλου, ωστόσο, δεν αρκούσαν προκειμένου να κάμψουν τις ζωηρές επιφυλάξεις του Μαρίνκοβιτς, ο οποίος επαναλάμβανε ότι οποιαδήποτε σκέψη για διεύρυνση των μειονοτικών δικαιωμάτων θα συντελούσε στην ενίσχυση των αναθεωρητικών βουλγαρικών τάσεων. Ο Γιουγκοσλάβος υπουργός Εξωτερικών, μάλιστα, αφού υπενθύμιζε τα δυσάρεστα αποτελέσματα που είχαν προκύψει για τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις από τη συνομολόγηση του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ, ξεκαθάριζε ότι τυχόν αναγνώριση εκ μέρους της Ελλάδας της σλαβόφωνης μειονότητας ως βουλγαρική θα δυσανεστούσε ιδιαίτερα το Βελιγράδι λόγω των επικίνδυνων περιπλοκών που ήταν ενδεχόμενο να προκαλέσει. «Το να γνωρίζωμεν ότι η Φλώρινα ή η Καστοριά κατοικείται από Έλληνας», τόνιζε ο Μαρίνκοβιτς, «μας είναι ευχάριστον, εάν όμως γνωρίζωμεν ότι αναγνωρίζεται η ύπαρξη εν Φλωρίνη ή αλλαχού Βουλγάρων, τούτο θα μας αναγκάση να λάβωμεν τα μέτρα μας [...]»³⁰.

Οι εισηγήσεις του Βενιζέλου αποτελούσαν αντανάκλαση του δυναμικού τρόπου με τον οποίο ο Κρητικός πολιτικός αντιμετώπιζε τη διαμόρφωση της ισορροπίας των δυνάμεων στα Βαλκάνια, καθώς ο ίδιος εκτιμούσε ότι η πραγματοποίηση ορισμένων παραχωρήσεων σε μειονοτικά θέματα προς όφελος της Βουλγαρίας θα μπορούσε να διευκολύνει την αποστασιοποίηση της Σόφιας από τους αναθεωρητικούς προσανατολισμούς της και να δρομολογήσει τη σταδιακή προσέλευσή της στη χορεία των δυνάμεων που υποστήριζαν τη διατήρηση του εδαφικού status quo στη νοτιανατολική Ευρώπη. Τις παραμονές της επίσκεψης του Μαρίνκοβιτς στην Αθήνα, ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε εκμυστηρευθεί στον Βρετανό πρεσβευτή στην ελληνική πρωτεύουσα σερ Πάτρικ Ράμσαιη το φιλόδοξο σχέδιό του για την ειρήνευση των Βαλκανίων, το οποίο σκόπευε να αναπτύξει ενώπιον του Γιουγκοσλάβου υπουργού Εξωτερικών: «Αυτό συνίστατο», υπογραμμίζοταν στην ετήσια έκθεση της βρετανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, «στο ότι, όπως η Ελλάδα είχε κάνει θυσίες προς την Τουρκία, έτσι και η Γιουγκοσλαβία όφειλε επίσης να κάνει θυσίες, και έπρεπε τώρα να αρνηθεί να ανανεώσει τη γιουγκοσλαβική συνθήκη [φιλίας] με τη Γαλλία, και έπρεπε να αναγνωρίσει την ύπαρξη βουλγαρικής μειονότητας στη Σερβία. Εάν ο κ. Μαρίνκοβιτς συμφωνούσε σε αυτό [το σχέδιο], ο κ. Βενιζέλος πρότεινε να κανονίσει τη συνδυασμένη δράση των Δυνάμεων και της Τουρκίας προκειμένου να πείσουν τη Βουλγαρία να διακηρύξει την αποδοχή των υφιστάμενων συνόρων». Ο Βενιζέλος, μάλιστα, εμφανιζόταν αισιόδοξος ότι η βρετανική κυβέρνηση θα προσέφερε τις καλές της υπηρεσίες για την εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού³¹.

30 Στο ίδιο.

31 Βλ. *Foreign Office (Public Record Office)*, 371/15237, C 882/882/19, Ράμσαιη προς Χέντερσον,

Στην πράξη, ωστόσο, οι προσπάθειες του Έλληνα πρωθυπουργού δεν θα έχουν κανένα αποτέλεσμα, καθώς προσέκρουσαν στην άκαμπτη στάση του Μαρίνκοβιτς, ο οποίος εξακολουθούσε να μην εμπιστεύεται τους Βούλγαρους, ενώ εμφανιζόταν επιφυλακτικός και ως προς το ρόλο της Ρώμης. Ο Γιουγκοσλάβος υπουργός Εξωτερικών, μάλιστα, εμφανίστηκε ιδιαίτερα ενοχλημένος από το γεγονός ότι ο Βενιζέλος είχε έστω υπονοήσει πως η Γιουγκοσλαβία έπρεπε να αναγνωρίσει την ύπαρξη βουλγαρική μειονότητας, προσθέτοντας ότι, με το να υποστηρίζει το βουλγαρικό ζήτημα, ο Βενιζέλος αναμινγνύοταν στις εσωτερικές υποθέσεις της Γιουγκοσλαβίας κατά παράβαση της ελληνογιουγκοσλαβικής Συνθήκης Φιλίας του 1929³².

Οι επιφυλάξεις του Μαρίνκοβιτς αποτελούσαν στην ουσία επανάληψη των πάγιων γιουγκοσλαβικών θέσεων για το θέμα των σλαβόφωνων που κατοικούσαν στην ελληνική Μακεδονία. Έτσι, σε μία προφανή προσπάθεια διασκέδασης των εντυπώσεων, ο Βενιζέλος έσπευσε να εξηγήσει στο Γιουγκοσλάβο υπουργό Εξωτερικών ότι μετά την εφαρμογή της Σύμβασης του Νεϊγύ λίγες μόνο δεκάδες χιλιάδες σλαβόφωνοι είχαν απομείνει στην Ελλάδα, από τους οποίους η συντριπτική πλειοψηφία δεν ήταν ούτε Βούλγαροι ούτε βουλγαρίζοντες, αλλά αντίθετα γραικομάνοι, δηλαδή άνθρωποι που δέχτηκαν σαφώς ελληνική εθνική συνείδηση έστω κι αν χρησιμοποιούσαν το τοπικό σλάβικο ιδίωμα της Μακεδονίας³³. Σε περίπτωση, επομένως, που οι τελευταίοι ζητούσαν τη δημιουργία ενός ή δύο σχολείων με σκοπό τη διδασκαλία της μητρικής τους διαλέκτου, αίτημα το οποίο πάντως ουδέποτε είχε διατυπωθεί στο παρελθόν, τότε η ελληνική κυβέρνηση θα μπορούσε να εξετάσει ευνοϊκά το όλο θέμα. Αντίθετα, ο Βενιζέλος εμφανιζόταν απολύτως αρνητικός απέναντι στο ενδεχόμενο διδασκαλίας της βουλγαρικής γλώσσας, διότι κάτι τέτοιο θα σήμαινε τη *de facto* αναγνώριση των σλαβόφωνων ως βουλγαρική μειονότητα³⁴.

Οι προτάσεις του Βενιζέλου δεν ήταν πιθανότατα άσχετες προς τις ολοένα εντει-

«Annual Report, 1930», αρ. 49, Αθήνα, 27 Ιανουαρίου 1931.

32 Στο ίδιο.

33 Λίγες μόνο ημέρες μετά την επίσκεψη του Μαρίνκοβιτς στην Αθήνα και τις συνομιλίες που είχε εκεί με την ελληνική πολιτική ηγεσία, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, εξηγούσε ότι μεγάλο μέρος των σλαβόφωνων πληθυσμών που εξακολουθούσαν μετά την εφαρμογή της Σύμβασης του Νεϊγύ να κατοικούν στην Ελλάδα ήταν γραικομάνοι, οι οποίοι παρέμεναν «[...] πιστοί εις την ελληνικήν εθνικήν συνείδησιν και καταδιωχθέντες διά τούτο επί Τουρκοκρατίας ασπλάγχχνως από τους Βουλγάρους Κομιτατζήδες»· βλ. *A.A.M., φάκ. 1 (υποφάκ. 1.1)*, Μιχαλακόπουλος προς Πολίτη (επιστολή), Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1931.

34 *A.Y.E., 1931, B/69, Διάφορα θέματα*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεσις. Προς απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου υπάρχει και στο *A.Y.E., 1930, A' Πολιτική, Αντίγραφα Εκθέσεων και Πολίτη Συνδιασκέψεως Αφοπλισμού*.

νόμενες βουλγαρικές πιέσεις προς την Αθήνα για τη διεύρυνση των μειονοτικών δικαιωμάτων των σλαβόφωνων πληθυσμών της ελληνικής Μακεδονίας. Ήδη αρκετούς μήνες πριν από τη συνάντηση του Βενιζέλου με τον Μαρίνκοβιτς, η Σόφια είχε προσπαθήσει να ανακινήσει με τρόπο ιδιαίτερο δυναμικό το μειονοτικό ζήτημα, ζητώντας από την ελληνική κυβέρνηση την άμεση παραχώρηση εκπαιδευτικών διευκολύνσεων στη σλαβόφωνη μειονότητα. Ο Βούλγαρος υπουργός Εξωτερικών Ατανάς Μπούρωφ, άλλωστε, δεν έκρυβε την πρόθεσή του να χρησιμοποιήσει οποιαδήποτε παραχώρηση από την πλευρά της Αθήνας ως επιπλέον μοχλό πίεσης προς την κατεύθυνση του Βελιγραδίου: «Έφθασεν μάλιστα ο κ. Μπούρωφ», τόνιζε ο γενικός διευθυντής του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών Μιχαήλ Τσαμαδός, «μέχρι του να διεκδικήση σαφώς δικαιώματα υπέρ των σλαβοφώνων της “enclave” [·θύλακα] των Βοδενών [·Έδεσσας], ως την εχαρακτήρισε, λόγω της γειτνιάσεως μετά της Σερβικής Μακεδονίας ίνα δυνάμει του προηγούμενου αυτού επιτύχουν αναγνώρισιν αντιστοίχων δικαιωμάτων εν τη τελευταία ταύτη». Η ελληνική πλευρά, ωστόσο, απέρριπτε κατηγορηματικά τις βουλγαρικές βολιδοσκοπήσεις όχι μόνο επειδή συνιστούσαν απαράδεκτη παρέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας, αλλά επιπλέον διότι μία τέτοια εξέλιξη κινδύνευε να θέσει σε κίνδυνο τις εγκάρδιες σχέσεις της Αθήνας με το Βελιγράδι όπως είχε αποδείξει λίγα χρόνια νωρίτερα η συνομιολόγηση του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ: «Επροτάξαμεν δε πάντοτε απέναντι των Βουλγάρων, και τούτο αποτελεί την ισχυροτέραν ημών βάσιν», συνέχιζε ο Τσαμαδός, «ότι μετά την εκουσίαν Ελληνο-Βουλγαρικήν μετανάστευσιν ης επωφελήθησαν όσοι ησθάνοντο βουλγαρικήν εθνικήν συνείδησιν, οι απομείναντες σλαβόφωνοι αισθάνονται τόσους δεσμούς με την Ελλάδα ώστε δεν κρίνουν αποχρών να διεκδικήσουν ιδιαίτερα υπέρ αυτών δικαιώματα και χαρακτηριστικόν είναι ότι ουδέποτε ουδεμία ελήφθη αίτησις προς την Κυβέρνησιν εκ μέρους της μειονότητος»³⁵.

Η στάση του Μαρίνκοβιτς κατά τη διάρκεια της συνάντησής του με τον Βενιζέλο επιβεβαίωνε στο ακέραιο την πρόβλεψη του Τσαμαδού σχετικά με την πιθανότητα δημιουργίας παρεξηγήσεων από την πλευρά του Βελιγραδίου σε περίπτωση που η Αθήνα αποδεχόταν τις βουλγαρικές εισηγήσεις. Ο Έλληνας πρωθυπουργός, εξάλλου, θα είχε στα τέλη Δεκεμβρίου του 1930 ακόμη μία ευκαιρία να συζητήσει με τη γιουγκοσλαβική πολιτική ηγεσία το ζήτημα της σλαβόφωνης μειονότητας εκμεταλλευόμενος την ολιγόωρη διέλευση του από το Βελιγράδι. Ο Βενιζέλος έσπευσε να επανα-

35 Α.Υ.Ε., 1931, Β/69, *Διάφορα θέματα*, [Τσαμαδός], «Γενική Έκθεσις. Προς Απάσας τας Πρεσβείας, Γενικόν Προξενείον Κων/πόλεως», αρ. 545, Αθήνα, 15 Ιανουαρίου 1930. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου υπάρχει και στο Α.Υ.Ε., 1930, Α' Πολιτική, *Αντίγραφα Εκθέσεων και Πολίτη Συνδιασκέψεως Αφοπλισμού*.

λάβει ενώπιον του βασιλιά της Γιουγκοσλαβίας Αλέξανδρου τις προτάσεις που λίγες ημέρες νωρίτερα είχε διατυπώσει στον Μαρίνκοβιτς. Σε νεότερη συνομιλία του με τον Γιουγκοσλάβο υπουργό Εξωτερικών, άλλωστε, ο Έλληνας πρωθυπουργός διευκρίνιζε για ακόμη μία φορά ότι στην πραγματικότητα η συντριπτική πλειοψηφία των σλαβόφωνων της δυτικής Μακεδονίας δεν είχαν καμία διάθεση να ζητήσουν οποιοδήποτε είδος πρόσθετο μειονοτικό δικαίωμα, καθώς η ελληνική κυβέρνηση κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για τη βελτίωση των όρων διαβίωσής τους. Σύμφωνα με την άποψη του Βενιζέλου, η απόλυτη ισοπολιτεία που απολάμβαναν οι σλαβόφωνοι στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους ενίσχυε την τάση αρμονικής συμβίωσης με την ελληνόφωνη πλειονότητα της περιοχής, καθώς οι ίδιοι δεν επιθυμούσαν να καταστούν ύποπτοι ως όργανα του βουλγαρικού αναθεωρητισμού. Ο Κρητικός πολιτικός, μάλιστα, εκτιμούσε ότι η πάροδος του χρόνου θα επέφερε αναπόφευκτα τη σταδιακή αφομοίωση της σλαβόφωνης μειονότητας³⁶.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα των διαδοχικών ελληνογιουγκοσλαβικών συνομιλιών για τα μειονοτικά ζητήματα, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υποστήριζε ότι η Γιουγκοσλαβία ήταν πεπεισμένη για την αναξιοπιστία της Βουλγαρίας, ενώ δεν έκρυβε ότι και η Αθήνα δεν εμπιστευόταν απόλυτα την καλή πίστη της βουλγαρικής κυβέρνησης. Ο Μιχαλακόπουλος εξηγούσε ότι η αξίωση της Σόφιας για την αναγνώριση του συνόλου σλαβόφωνων της ελληνικής Μακεδονίας ως βουλγαρική μειονότητα όχι μόνο υπερέβαινε τις συμβατικές υποχρεώσεις της Ελλάδας, αλλά επιπλέον δεν ήταν συμβατή με τις πεποιθήσεις της συντριπτικής πλειοψηφίας των εν λόγω πληθυσμών, οι οποίοι δεν διέθεταν βουλγαρική εθνική συνείδηση. Μετά την εφαρμογή της Σύμβασης του Νεϊγύ για την αμοιβαία μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων, ελάχιστοι μόνο φανατικοί βουλγαρόφρονες είχαν απομείνει στην Ελλάδα: αντίθετα, οι περισσότεροι σλαβόφωνοι αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες, ορισμένοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους Σέρβους, ενώ δεν έλειπαν και εκείνοι που δεν διέθεταν καμία εθνική συνείδηση. «Πώς είναι δυνατόν ημείς όλους αυτούς να τους αναγνωρίσωμεν ως Βουλγάρους;», αναρωτιόταν ο Μιχαλακό-

36 *A.Y.E., 1931, B/69, Διάφορα θέματα*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεσις. Προς απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου υπάρχει και στο *A.Y.E., 1930, A' Πολιτική, Αντίγραφα Εκθέσεων και Πολίτη Συνδιασκέψεως Αφοπλισμού*. Είναι, πάντως, ενδιαφέρον ότι την ανάγκη λήψης δραστικών μέτρων, τα οποία θα κατέτειναν στην αφομοίωση των σλαβόφωνων της δυτικής Μακεδονίας, επισήμαινε την ίδια περίπου χρονική περίοδο ο Νομάρχης Φλώρινας, Βασίλειος Μπάλκος· βλ. αναλυτικότερα Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Προτεινόμενα μέτρα για την αντιμετώπιση της δράσεως του Βουλγαρικού Κομιτάτου σε μακεδονικές περιοχές», Γιώργος Κιουτούσκας – Νίκος Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της: ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά Β' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, 19-21 Σεπτεμβρίου 1997* (Έδεσσα: Δήμος Έδεσσας, 2006), σσ. 249-254.

πουλος. «Δεν θα ήτο φιλελευθέρη μεταχείριση των μειονοτήτων τούτων, αλλά θα ήτο τουναντίον στραγγαλισμός της συνειδήσεώς των υφ' ημών, εάν εξαναγκαστικώς αναγνωρίζομεν αυτούς ως Βουλγάρους»³⁷.

Στην πραγματικότητα, οι απόψεις που ανέπτυξε ο Βενιζέλος κατά τη διάρκεια των συναντήσεών του με τον Μαρίνοκοβιτς το Δεκέμβριο του 1930 ακολουθούσαν σε γενικές γραμμές τους βασικούς άξονες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ως προς το χειρισμό του θέματος των σλαβόφωνων της Μακεδονίας. Έτσι, μολονότι η Αθήνα εμφανιζόταν πρόθυμη να τηρήσει πιστά τις διεθνείς της υποχρεώσεις για τα μειονοτικά ζητήματα, δεν ήταν διατεθειμένη ούτε να δεχθεί την παρέμβαση τρίτων στις εσωτερικές της υποθέσεις, ούτε πολύ περισσότερο να επιτρέψει τη χρησιμοποίηση της σλαβόφωνης μειονότητας ως όχημα για την περαιτέρω εκδήλωση του βουλγαρικού αλυτρωτισμού. Επιπλέον, η ελληνική πλευρά ήταν εκ των πραγμάτων υποχρεωμένη να σταθμίζει προσεκτικά κάθε φορά τις ενδεχόμενες γιουγκοσλαβικές αντιδράσεις, αφού, όπως είχε αποδείξει το οδυνηρό προηγούμενο της συνομολόγησης του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ, το Βελιγράδι ήταν εξαιρετικά ευαίσθητο απέναντι σε οποιαδήποτε ενέργεια κατέτεινε στη διατάραξη των εύθραυστων ισορροπιών στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις ελληνικές διαθέσεις, ήταν σαφές ότι η απροθυμία του Βελιγραδίου να αποδεχθεί τις εισηγήσεις του Βενιζέλου σχετικά με την πιθανότητα παραχώρησης ευρύτερων μειονοτικών δικαιωμάτων με απώτερο σκοπό την κάμψη της βουλγαρικής αδιαλλαξίας ως προς το μείζον θέμα της αναγνώρισης του τελεσιδικού χαρακτήρα του εδαφικού status quo στα Βαλκάνια, στερούσε από τα σχέδια του Έλληνα πρωθυπουργού για την άμεση προσέλκυση της Βουλγαρίας στην υπό κυοφορία βαλκανική συνεννόηση κάθε πιθανότητα πρακτικής εφαρμογής. Η τακτική του Βενιζέλου, θεμελιωμένη στην πεποίθηση ότι η διαβαλκανική συνεργασία θα απέβαινε μακροπρόθεσμα προς το συμφέρον όλων των κρατών της χερσονήσου του Αίμου, προσέκρουε αναπόφευκτα αφενός στην εμμονή της Σόφιας στο δόγμα του αναθεωρητισμού, και αφετέρου στην παραδοσιακή καχυποψία με την οποία το Βελιγράδι αντιμετώπιζε τη βουλγαρική πολιτική ηγεσία. Σε αυτό το πλαίσιο, η βουλγαρική απροθυμία να αποδεχθεί τις συμβιβαστικές προτάσεις των γειτόνων της θα επέτεινε σταδιακά την απομόνωση της Σόφιας, ενισχύοντας ταυτόχρονα την τάση ανάληψης πρωτοβουλιών που θα κατέτειναν στην παγίωση του εδαφικού καθεστώτος στη χερσόνησο του Αίμου έστω και χωρίς τη συμμετοχή της Βουλγαρίας. Η σύναψη, εξάλλου, του τετραμερούς Βαλκανικού Συμφώνου μεταξύ της Ελλάδας, της Τουρκί-

37 Α.Α.Μ., φάκ. Ι (υποφάκ. Ι.Ι), Μιχαλακόπουλος προς Πολίτη (επιστολή), Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1931.

ας, της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας στις 9 Φεβρουαρίου 1934, επιβεβαίωσε τη σταθερή δέσμευση των υπόλοιπων κρατών της περιοχής να αντιταχθούν στις μαζικιστικές αξιώσεις της Σόφιας σε μία σειρά ζητημάτων, συμπεριλαμβανομένου ασφαλώς και του μειονοτικού, αποτελώντας ταυτόχρονα μία από τις τελευταίες, πριν από την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ουσιαστικές προσπάθειες συγκράτησης των φυγόκεντρων δυνάμεων μέσω της ανάπτυξης της ειλικρινούς διαβαλκανικής συνεργασίας.